

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτίας (λογικὴ ἢ ὄντολογικὴ ;)

Ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ θεώρησις.

“Ὅ,τι ἀκριβῶς συμβαίνει εἰς τὴν φύσιν ἔχει τὴν αἰτίαν του καὶ δὴ ἡ αὐτὴ αἰτία, ὅταν συνυπάρχη μετὰ τῶν αὐτῶν προσδιοριστικῶν παραγόντων, ἄγει πάντοτε εἰς τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα. Οὕτω παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ὑψωσις τῆς θερμοκρασίας τοῦ ἀέρος ἐπιφέρει τὴν ἀνοδὸν τοῦ θερμομέτρου, ἡ δύναμις εἶναι ἡ αἰτία τῆς κινήσεως. Ἡ ἀλληλουχία αὐτῆς αἰτίων καὶ αἰτιατῶν ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος. Ὁ PLANCK δίδει τὸν ἀκόλουθον ὄρισμόν τῆς αἰτιότητος: “Ἐν γεγονός τότε εἶναι αἰτιωδῶς ἐξηρητημένον, ὅταν δύναται τις νὰ τὸ προείπη μετὰ θεβαιότητος”. Ἐδῶ ὅμως ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα, ὅτι ἂν δὲν προλέγη ὁ νοῦς μας τὰς καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται εἰς δύο διαφόρους δεδομένας χρονικὰς στιγμὰς καὶ ἂν δὲν συσχετίζη ταύτας, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὰ φυσικὰ γεγονότα δὲν εἶναι αἰτιωδῶς ἐξηρητημένα; Πρὶν διατυπωθῆ ὁ νόμος τῆς αἰτίας ἀπὸ τὸν νοῦν, τὰ αὐτὰ αἴτια δὲν παρήγον τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα;

Ἡ μηχανικὴ τοῦ NEWTON μετὰ τὸ μηχανιστικόν της σύμπαν

---

1. Πρβλ. Δημητρίου Κωτσάκη, Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, Ἀθῆναι 1957, σ. 21.

θέτει εἰς πρώτην σειράν τὸν νόμον τῆς αἰτίας. "Ὅλα ἐδῶ προσδιορίζονται μελλοντικῶς θάσει τῶν αἰτίων κατὰ τρόπον ἀναγκαῖον. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ NEWTON ἔδειξαν τὴν ἀναγκαιότητα πολλῶν φαινομένων καὶ δὴ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν νόμων τοῦ KEPLER διὰ τὴν κίνησιν τῶν πλανητῶν. Ὁ νοῦς ἐνδιαφέρεται κυρίως νὰ δώσῃ ἐνότητα καὶ τάξιν εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ εἰς τὰς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων. Τὴν ἐνότητα ταύτην δίδει διὰ τῶν μαθηματικῶν ποσοτικῶν νόμων καὶ διὰ τῆς αἰτιατικῆς σχέσεως. Μόνον ὑπὸ τὴν κατηγορίαν τῆς αἰτιότητος εἶναι δυνατὸν νὰ νοήσωμεν τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ἡ μηχανικὴ ἀλληλουχία ἰσχύει ὀλοκληρωτικῶς. Μόνον ὁ χῶρος τῆς ἱστορίας εἶναι ἔξω ταύτης. Τίποτε δὲν εἶναι τυχαῖον καὶ ὅλα εἶναι μίᾳ ἀναγκαίᾳ συνέπειᾳ τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων καὶ νόμων.

Φυσικὸς νόμος εἶναι μίᾳ μαθηματικὴ σχέσηις μεταξὺ φυσικῶν μεγεθῶν. Τὸ φαινόμενον π.χ. τῆς κινήσεως ἐνὸς ὑλικοῦ σημείου παρίσταται ὑπὸ τῆς διαδοχῆς τῶν τιμῶν τῶν συντεταγμένων, αἱ ὁποῖαι ὀρίζουν τὴν θέσιν τοῦ ἐν τῷ χρόνῳ. Κατὰ τὴν διατύπωσιν ὅμως ἐνὸς νόμου ὑπάρχει πάντοτε τὸ ἐνδεχόμενον τροποποιήσεως αὐτοῦ δι' ἀκριβεστέρων παρατηρήσεων. Ὅσονδήποτε ὅμως τέλεια ὄργανα μετρήσεως καὶ ἂν ἔχω, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαληθεύσω τὰς αἰτιοκρατικὰς προβλέψεις². Ὑπάρχει πάντοτε κάποια ἀβεβαιότης. Αἱ κλασσικαὶ θεωρίαι τῆς φυσικῆς οὐδόλως ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὴν ἀβεβαιότητα ταύτην, διότι προέβλεπον πλείστα φαινόμενα τοῦ κόσμου μετὰ μεγάλης προσεγγίσεως καὶ ἀκριθείας. Διὰ σώματα μεγάλης μάζης ἢ ἀπροσδιοριστία δὲν παίζει οὐδένα ρόλον. Ἡ μηχανικὴ ὅμως τῶν QUINTA — τοῦτο θὰ ἴδωμεν λεπτομερῶς — ἀπέδειξεν τὸ ἀστήρικτον τούτων. Ἐθεσεν ὅμως καὶ αὕτη μίαν ἰδικὴν τῆς σχετικῆς αἰτιοκρατίας. Ὑπάρχουν νόμοι, οἱ ὁποῖοι θέτουν ὄριον εἰς τὴν ἀκρίβειαν τῶν προβλέψεων.

Τὸ μέγα πρόβλημα ἔγκειται εἰς τὸ ἐξῆς σημεῖον: Τὸ ἀδύνατον τῆς ἀκριβοῦς προβλέψεως ἀφορᾷ τὰ γεγονότα τοῦ πραγματικοῦ κόσμου; Ἡ μὴ ἰσχύς τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος εἰς τὴν μικροφυσικὴν εἶναι τὸ ὄριον τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως ἢ θὰ εὑρεθῇ εἰς τὸ μέλλον ἢ κρυπτομένη εἰς τὸν μικρόκοσμον αἰτιότης; Ἐπειτα ὑπάρχουν ἀντικειμενικῶς οἱ ἐσωτερικοὶ νόμοι, τοὺς ὁποῖους πρέπει νὰ ἀποκαλύψῃ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἢ ἡ ἀναγκαιότης τῶν φαινομένων εἶναι μίᾳ ἐρμηνείᾳ τῆς νοήσεως πρὸς γνῶσιν τῶν ἀντικειμένων; Οἱ νόμοι ὑπάρχουν εἰς τὴν φύσιν ἢ εἶναι νόμοι τῆς λογί-

2. Πρβλ. Ἰω. Γρατσιάτου, ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος ἐν τῇ νεωτέρᾳ φυσικῇ, Ἄρχ. Φιλ. καὶ Θεωρ. Ἐπ. 1934, τ. 4, σ. 380.

κῆς μας περί τῆς φύσεως; Τὰ ἀνωτέρω δίδουν μίαν εἰκόνα τῶν δυσκολιῶν τοῦ ζητήματος τούτου.

Συμφώνως πρὸς τὴν κλασσικὴν μηχανικὴν ἡ κίνησις ἐνὸς ὑλικοῦ σημείου προσδιορίζεται διὰ τῆς βασικῆς ἐξισώσεως τοῦ NEWTON $F = \mu \cdot \gamma$, ἔνθα F ἡ δύναμις, μ ἡ μᾶζα καὶ γ ἡ ἐπιτάχυνσις τοῦ ὑλικοῦ σημείου. Δεδομένης τῆς θέσεως καὶ τῆς ταχύτητος τοῦ ὑλικοῦ σημείου εἰς ὠρισμένην χρονικὴν στιγμήν καὶ τῆς πορείας τῆς κινήσεώς του εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ πᾶσα μεταγενεστέρα θέσις. "Όλα τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἔχουν θάσιν τὰς μηχανικὰς κινήσεις. "Ό κόσμος εἶναι μία τεραστία μηχανή, ἰσχυρίζεται ὁ GALILEI. Ἡ πορεία τοῦ κόσμου ἐντὸς τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου διέπεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα. "Ό Δημόκριτος εἰς τὴν ἀρχαιότητα εἶπε: «Οὐδὲν χρῆμα μάτην γίνεται, ἀλλὰ πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ἀνάγκης». Ἐν τῷ μεταξύ ὁ νεώτερος ὕλισμός ὑποστηρίζει τὴν μηχανικὴν μορφήν τῶν αἰτιακῶν σχέσεων ὡς μίαν ἀναγκαίαν τάξιν τῆς φύσεως, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν δὲν ἐξαιρεῖται οὔτε ὁ ἄνθρωπος.

"Ό DESCARTES κατατάσσει τὴν αἰτιότητα μεταξύ τῶν αἰωνίων ἀληθειῶν, αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται εἰς τὸ πνεῦμα μας καὶ οὕτω προοδοποιεῖ τὸν KANT, ὁ ὁποῖος ἀνάγει τὴν αἰτιότητα εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον. Τὸ συμπέρασμα τοῦ KANT εἶναι ὅτι οἱ νόμοι δὲν ἀνήκουν εἰς τὰ πράγματα, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ ὀργάνωσιν τῆς σκέψεώς μας, ἥτοι εἶναι δημιουργήματα τοῦ νοῦ καὶ ἀναφέρονται εἰς τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἡ αἰτιότης λοιπὸν κατὰ KANT εἶναι A PRIORI κατηγορία, μορφή νοήσεως ἀναφερομένη εἰς τὰ πράγματα τῆς ἐξωτερικῆς ἐμπειρίας. "Ό KANT ἀρχίζει ἀπὸ τὸ «COGITO ERGO SUM» τοῦ Καρτεσίου. Τὸ θάθος τοῦ συνειδέναι, τὸ ὁποῖον ἔρχεται εἰς φῶς, εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὴν στροφὴν τοῦ KOPERNIK. Τὸ εἶναι τῶν πραγμάτων θεμελιούται ἐπὶ τῆς νοητικῆς οὐσίας.

"Ό BERKELEY ἔχει ἀπορρίψει πλέον κάθε ὄντολογικὸν χαρακτηρισμὸν τῆς πραγματικότητος, κάθε ἀντικείμενον καθ' ἑαυτὸ καὶ ἄσχετον πρὸς τὴν ἀντίληψιν. Βεβαίως ἡ ἀκρότης αὕτη τοῦ ταυτισμοῦ ἀντικειμένου καὶ αἰσθήματος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ δεκτὴ. Παρὰ ταῦτα ὁ κριτικὸς ἰδεαλισμὸς τοῦ KANT ἔχει στερεώσει τὴν κριτικὴν μέθοδον εἰς τὴν γνωσιολογικὴν προβληματικὴν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω τὸ πρόβλημα τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος γίνεται λεπτὸν καὶ δυσχερές. Ἡ αὐστηρὰ ἀναγκαιότης, ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ἐπιτρέπει καὶ τὴν ἀποτελεσματικὴν δρᾶσιν ἐπὶ τῆς φύσεως.

"Ό LAPLACE τονίζει ὅτι ἡ παροῦσα κατάστασις τοῦ κόσμου εἶναι αἰτία τῆς μελλοντικῆς καταστάσεως αὐτοῦ. Μία διάνοια ἡ

ὅποια θὰ ἐγνώριζε ὅλας τὰς κινητηρίους δυνάμεις τῆς φύσεως καὶ τὴν θέσιν τῶν ὄντων εἰς μίαν χρονικὴν στιγμήν, θὰ εἶχε ἐνώπιόν της ὅλον τὸ μέλλον, ὅπως καὶ τὸ παρελθόν. Εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ συμβῆ τοῦτο; Ἡ ἀπόδειξις ἀπολύτου αἰτιότητος προϋποθέτει πάνσοφον διάνοιαν, πρᾶγμα ἀδύνατον. Τὰ φαινόμενα τοῦ μακροκόσμου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προβλεφθοῦν μὲ ἀπόλυτον βεβαιότητα. Πάντοτε θὰ ὑπάρχουν ἀκαθόριστοι αἰτίαι³.

Διὰ τοῦ θεμελιώδους ὅμως αὐτοῦ προβλήματος τῆς αἰτιότητος ὑφίσταται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικότητος τῶν φυσικῶν νόμων. Πρῶτος ὁ ὅποιος ὑπέβαλε εἰς θαθὺν ἔλεγχον τὸν νόμον τῆς αἰτιώδους ἀλληλουχίας, εἶναι ὁ DAVID HUME. Τὸ θεμελιώδες ἐρώτημα τοῦ HUME ἦτο τὸ σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον λογικῶς βασίζεται ἡ νόησις, διὰ τῆς ὁποίας συνδέομεν αἰτιωδῶς δύο ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα. Ἡ αἰτία καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, λέγει ὁ HUME, δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ τὸ νόημά των εὐρίσκεται εἰς τὴν σκέψιν μας.

Τόσον αἱ ἔννοιαι τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ὅσον καὶ ἡ ἰδέα τῆς αἰτιότητος, θεμελιοῦνται ἀπὸ τὴν τυπικὴν ὁμοιομορφίαν τῆς διαδοχῆς τῶν γεγονότων. Τὸ πρόβλημα εἶναι, ἐὰν τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ὑπάρχουν καθ' ἑαυτὰ ἔχοντα συγκρότησιν καὶ διάρθρωσιν, οὕτως ὥστε αἱ παραστάσεις μας νὰ εἶναι καθαρὰ ἀπεικονίσεις τῶν ἀντικειμένων τούτων. Ὁ BERKELEY βεβαίως ἀπήντησεν ἀρνητικῶς, διὰ νὰ καταπολεμήσῃ τὸν μεταφυσικὸν ὑλισμόν. Ὁ HUME ὅμως θεμελιοῖ μίαν αὐτοδύναμον συγκρότησιν τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ θέσῃ ἐντὸς αὐτοῦ καὶ τὴν ἰδέαν τῆς φυσικῆς τάξεως. Πρέπει συνεπῶς νὰ ὑπάρχη εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου μία πρωταρχικὴ δομὴ, ἡ ὁποία νὰ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν συγκρότησιν τῆς ἐμπειρίας. Ἡ δομὴ ὅμως αὕτη προκύπτει ἀπὸ τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν ἐμπειρίαν, ἥτοι δὲν ὑπάρχουν ἔμφυτοι ἰδέαι. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι ποτὲ τελειωτικὴ. Ὁ NEWTON διεκήρυξεν ὅτι ἡ δύναμις τῆς βαρύτητος προκαλεῖ τὴν πτώσιν τοῦ μήλου καὶ ταυτοχρόνως κυβερνᾷ τὴν κίνησιν τῶν πλανητῶν. Τὸ σύμπαν δὲν ἀλλάζει οὐδόλως φύσιν, ἥτοι ἡ βαρύτης ἰσχύει καὶ εἰς τὴν γῆν καὶ εἰς τὸ ἀχανὲς διάστημα. Οἱ αὐτοὶ νόμοι λειτουργοῦν καὶ δίδουν εἰς τὸ σύμπαν ἐνότητα.

Ἡ ἀναγκαιότης ὀφείλει τὴν ὑπαρξιν αὐτῆς εἰς τὸν ὀρισμόν

---

3. Πρβλ. Χρήστου Β. Κουρῆ, Ἡ κβαντικὴ θεωρία καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς συνέπειαι, Ἀθήναι 1964, σ. 146.

τῆς νοήσεως, εἰς τὸν λόγον. Μὲ λογικοὺς ὅμως συλλογισμοὺς, λέγει ὁ HUME, ποτὲ δὲν ἀγόμεθα ἀπὸ τὴν γνῶσιν τῆς αἰτίας εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀποτελέσματος, διότι ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος δὲν εἶναι ἐξ ἀρχῆς ἐντὸς τοῦ λογικοῦ μας. Ἡ ἀρχὴ αὕτη συνάγεται ἐμπειρικῶς διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν γεγονότων, μέχρις ὅτου διαπιστώσω μετὰξὺ αὐτῶν μίαν κανονικότητα. Ἡ σχέσις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος εἶναι ἐδῶ ὑποκειμενικὴ καὶ ἔχει μίαν ψυχολογικὴν ἀναγκαιότητα, τὴν ὁποίαν θέτομεν ἡμεῖς ἐντὸς τῶν πραγμάτων ἀπὸ συνήθειαν. Ἐδῶ ἀκριθῶς θασίζεται ὅλη ἡ ἐμπειρικὴ θεωρία τῆς γνώσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν πηγὴ τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἐμπειρία, τὰ αἰσθήματα. Τὸ ὑποκείμενον εἶναι ἡ TABULA RASA καὶ διακαθορίζεται ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον. Ὅτι προσπαθοῦμεν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, λέγει ὁ HUME, εἶναι νὰ συνδέσωμεν αἰτιωδῶς δύο διαδεχόμενα γεγονότα. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ LEIBNIZ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ αἰτιώδης συνάρτησις τῶν φαινομένων στηρίζεται εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς μηχανικῆς, αἱ ὁποῖαι δὲν συνάγονται ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλ' ἐπιβάλλονται A PRIORI εἰς τὴν διάνοιαν. Τὸ πνεῦμα ὅμως — καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον σκέπτεται ὁ HUME — δύναται νὰ ἀνακαλύψῃ τὸ ἀποτέλεσμα, ἐὰν προῦποθέσῃ τὴν αἰτίαν; Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅλως διάφορον τῆς αἰτίας. Πῶς δύναμαι ἐγὼ A PRIORI νὰ θέσω τὸ ἐνδεχόμενον ὡς ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα; Ἐδῶ ἀκριθῶς στηρίζεται ἡ ἐμπειρικὴ φιλοσοφία. Ἐπομένως ὁ LEIBNIZ κατὰ τὸν HUME δὲν ἔχει δίκαιον, διότι μόνον πειραματικῶς καὶ ἐμπειρικῶς παρακολουθοῦμεν τὴν κανονικὴν διαδοχὴν δύο ἐπαλλήλων φαινομένων καὶ σχηματίζομεν διὰ τῆς μνήμης τὴν ἀλληλουχίαν αὐτῶν, ἥτοι τὴν αἰτιώδη συνάρτησίν των. Ἡ μνήμη ἐδῶ δὲν εἶναι A PRIORI, ἀλλὰ συγχρονίζεται πρὸς τὴν συνεχῆ παρατήρησιν καὶ διατυπώνει πλέον A POSTERIORI τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος.

Διὰ τοῦ νόμου αὐτοῦ, λέγει ὁ HUME, ἀναμένομεν ὅτι καὶ εἰς τὸ μέλλον ἡ ἴδια τάξις θὰ ἀκολουθήσῃ κατὰ τὴν διαδοχὴν τῶν φαινομένων, ἡ τάξις δηλαδή αὕτη ἡ ὁποία ἐξήχθη ἀπὸ τὴν συνήθειαν καὶ τὴν διαρκῆ παρατήρησιν τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἡ ἀποτελεσματικότης τῶν αἰτιῶν δὲν ἔγκειται οὔτε εἰς αὐτὰς καθ' ἑαυτὰς τὰς αἰτίας οὔτε εἰς τὸν Θεόν, ὡς ἐδίδασκεν ὁ MALEBRANCHE καὶ οἱ εὐκαιριολόγοι (OCCASIONALISTES), ἀλλ' ἀνήκει εἰς τὴν αἰτιότητα τοῦ πνεύματος. Διὰ λογικῶν μεθόδων ὅμως δὲν φθάνομεν ἀπὸ τὴν γνῶσιν τῆς αἰτίας εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀποτελέσματος, ἥτοι δὲν ὑπάρχει A PRIORI σχέσις τῆς αἰτιότητος. Ἐχομεν πρῶτον τὸ στοιχεῖον τῆς ἐμπειρίας καὶ ἔπειτα τὴν συνήθειαν καὶ τὴν

προσδοκίαν. Τίποτε δέν γίνεται γνωστόν άνευ τῆς βοθηείας τῆς ἐμπειρίας. Εἶναι γνωστή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀντίθεσις τῶν ἐμπειριστῶν LOCKE καὶ HUME πρὸς τὸ ἔμφυτον τῶν ἐννοιῶν, τὸ ὁποῖον ὑπεστήριζον ὁ DESCARTES καὶ ὁ LEIBNIZ. "Ὅλας τὰς παραστάσεις λαμβάνει ὁ νοῦς ἐκ τῆς ἐμπειρίας. Ἡ ἐμπειρία εἶναι ἡ μόνη πηγὴ τῆς γνώσεως. Ὁ LOCKE τονίζει ὅτι ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ κατ' αἰσθησιν ἀντίληψις παρέχει τὴν ὕλην τῶν παραστάσεων καὶ τῆς γνωστικῆς ἐνεργείας τοῦ νοῦ. Παραδέχεται ὁμοῦς καὶ τὸν ὀρθολογισμόν τοῦ Καρτεσίου συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ νοῦς ἐπεξεργάζεται τὴν δεδομένην ὕλην τῶν παραστάσεων καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ κόσμου⁴. Κατὰ τὸν HUME, ἡ ἐννοια τῆς αἰτίας δέν κατάγεται ἐκ τῆς καθαρᾶς νοήσεως. Ἐξ ἄλλου ὁμοῦς ἡ παρατήρησις δεικνύει τὴν μετὰ κανονικότητος ἐπαναλαμβανομένην τοπικὴν καὶ χρονικὴν συνάφειαν τῶν πραγμάτων. Ἐκ τῆς ἔξεως ταύτης, τὴν ὁποῖαν δημιουργοῦν αἱ πολλαὶ παρατηρήσεις, γεννᾶται ὁ νόμος τῆς αἰτίας. Ἡ ἐμπειρία παρέχει μόνον πιθανότητα, ὄχι ἀναγκαιότητα καὶ καθολικότητα⁵. Διὰ τὸν LOCKE ἡ συνείδησις εἶναι TABULA RASA. Διὰ τὸν HUME αἱ ἰδέαι εἶναι εἰδῶλα καὶ ἀντίγραφα τῶν ἐντυπώσεων. Τὸν νόμον τῆς αἰτίας λοιπὸν δέν μᾶς τὸν δίδει ἡ ἐμπειρία. Ὁ HUME οὕτω φθάνει πρὸς τὸν KANT. Ἡ αἰσθησις ἐμφανίζει μόνον διαδοχὴν, ὄχι αἰτιότητα. Ἡ συνήθεια τῶν ὁμοιομόρφων περιπτώσεων ἄγει ἡμᾶς εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν γεγονότων.

Ἐδῶ ὁμοῦς ἀνακύπτει τὸ δεινότατον ἐρώτημα ἐναντίον τοῦ HUME. Πῶς δυνάμεθα νὰ ἐπεκτείνωμεν τὸν νόμον τῆς αἰτίας εἰς ὅλα τὰ φαινόμενα καὶ εἰς αὐτὸ τὸ μέλλον, ἐφ' ὅσον ἐλλείπουν τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα καὶ ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος συνάγεται δι' ἐπαγωγῆς; Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ HUME ἔρχεται εἰς δύσκολον θέσιν. Ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ ὁ θετικισμὸς δέχονται ὅτι ὑπάρχει τὸ κατ' αἰσθησιν ἀντιληπτόν, αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὑπόκειται εἰς τὴν ἐμπειρίαν. Μόνον ἡ ἐμπειρία γνωρίζει εἰς ἡμᾶς τὴν πραγματικότητα. Ὁ HUME ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ συνήθεια εἶναι ἡ θάσις κάθε πραγματικῆς ἐπιστήμης. Τοῦτο ὁμοῦς ἀποτελεῖ ἄρνησιν τῆς ἀναγκαιότητος τῆς αἰτίας καὶ τῆς γενικῆς ἰσχύος αὐτῆς.

Ὁ νοῦς κατὰ τοὺς ἐμπειριστὰς πληροῦται διὰ τῆς ἐμπειρίας. Ἐπομένως καὶ ἡ αἰτιότης δέν ἔχει ἀπόλυτον ἰσχύν, ἐφ' ὅσον εἶναι

4. Κ. Λογοθέτου, Νεωτέρα φιλοσοφία, τόμ. Α, 1964, σ. 492.

5. Κ. Λογοθέτου, ἐνθ. ἀν. τόμ. Β, σ.σ. 640—648.

δυνατόν ἐκτὸς τοῦ ὑπὸ ἔρευναν κόσμου νὰ μὴ ὑφίσταται. Ὁ θετικισμὸς διαπράττει μέγα λάθος, διότι ἀνάγει τὴν γνῶσιν τῆς πραγματικότητος τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου εἰς τὰς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων. Ὁ Νεοποζιτιβισμὸς τοῦ κύκλου τῆς Βιέννης δέχεται ὡς πραγματικὸν ὅ,τι εἶναι προσιτὸν εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ τὸ πείραμα. Πᾶσα ἄποψις ἄνευ παρατηρήσεως εἶναι μία ἀνεπιστημονικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἀντίληψις. Μόνον τὸ κατ' αἰσθησιν ἀντιληπτὸν ὑφίσταται, πᾶσα δὲ θεώρησις καὶ ἀναζήτησις πέραν αὐτοῦ εἶναι ματαία. Οἱ φυσικοὶ νόμοι συνάγονται ἐκ τῆς ἐμπειρίας.

Εἰς τὴν ἐμπειρίαν αὐτὴν θεμελιώνει τώρα ὁ ΚΑΝΤ τὰς συνθετικὰς κρίσεις καὶ διαγράφει κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ρεῦμα τοῦ ἐμπειρισμοῦ τὴν ὀρθολογιστικὴν γραμμὴν. Κατὰ τὴν αἰσθησιοκρατικὴν κατεύθυνσιν, ὡς εἶδομεν, ἡ συγκεκριμένη πραγματικότης εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς νοήσεως, καθ' ὅσον ὅ,τι ἐμφανίζεται πρὸ τοῦ νοῦ, ἔρχεται ἔξωθεν καὶ εἰσέρχεται ἐντὸς αὐτοῦ. Ἡ κατ' αἰσθησιν ἀντίληψις εἶναι διὰ τὸν ἐμπειρισμὸν ἀκριβῆς πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἡ δὲ γνῶσις στερεῖται ἀναγκαιότητος καὶ καθολικότητος.

Ὁ ὀρθολογισμὸς θεμελιούται εἰς ἀνεξαρτήτους τῆς ἐμπειρίας ἀρχάς. Ὁ ΚΑΝΤ ἀφυπνίζεται ἀπὸ τὸν ΗΥΜΕ, χωρὶς ὅμως νὰ δέχεται τὰ διδάγματά του. Προσθέτει μόνον εἰς τὴν αἰσθητὴν πραγματικότητα τοῦ ΗΥΜΕ τὸν ἐνεργητικὸν ρόλον τῆς νοήσεως. Παρὰ ταῦτα καὶ ὁ ΗΥΜΕ καὶ ὁ ΚΑΝΤ ἄγονται εἰς φαινομενικὰ συμπεράσματα. Εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαρῦ λόγου ὁ ΚΑΝΤ ἐκφράζει μὲ σεβασμὸν τὸ ὄνομα τοῦ ΗΥΜΕ, τοῦ ὁποίου αἱ πλάναι εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ δρόμου τῆς ἀληθείας. Ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ ΗΥΜΕ εἶναι ὁ ἀναβαθμὸς διὰ τὴν κριτικὴν στάσιν.

Ὁ ΚΑΝΤ ἀναλύει μεθοδικῶς τὴν ἐμπειρίαν (ERFAHRUNG) καὶ τονίζει ὅτι ἄνευ τῆς κρίσεως δὲν ὑπάρχει ἐμπειρικὴ γνῶσις τῶν πραγμάτων. Ἡ κρίσις ὑπάγει τὴν ἐμπειρίαν ὑπὸ μίαν ἔννοιαν. Αἱ ἔννοιαι τῆς διανοίας προηγουῖνται τῆς ἐμπειρίας καὶ εἶναι νοηταὶ A PRIORI μορφαί, αἱ ὁποῖαι κατηγοροῦν τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας. Πέρα τῆς ἐμπειρίας αἱ κατηγορίαι αὐταὶ δὲν ἰσχύουν καὶ τὸ πρόβλημα αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος δὲν ἔχει νόημα. Ἡ διάκρισις αὕτη ἐμπειρικοῦ καὶ νοητοῦ γίνεται καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ἐμπειρικὸν ἐγὼ εὐρίσκεται ἐντὸς τῶν φαινομένων καὶ καθορίζεται ἀπὸ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, ἐνῶ τὸ νοητὸν ἐγὼ εἶναι ἐλεύθερον. Ἐδῶ χαράζονται τὰ ὄρια τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος προηγουμένως εἰς τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς μεταφυσικῆς ἔδιδεν ὀριστικὰς λύσεις. Ὁ θεωρητικὸς λόγος ὑπάρχει,

ὅσον ὑπάρχει καὶ ἀντικείμενον προσπίπτον εἰς τὰς αἰσθήσεις. Πέρα τῆς ἐμπειρίας ὑφίσταται ὁ πρακτικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος προβάλλει ὡς αἰτήματα πλέον τὰς μεταφυσικὰς προτάσεις.

Ὁ KANT κατενόησε τὴν μεγίστην ἀλήθειαν, ὅτι αἱ μεταφυσικαὶ ἀλήθειαι καταξιοῦνται μόνον εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἠθικῆς. Προσπαθεῖ πρὸς τοῦτο νὰ καταστήσῃ ἀπρόσιτον τὴν θεωρητικὴν γνῶσιν ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ σκεπτικισμοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἀντιτίθεται εἰς τὸν ὀρθολογισμὸν τῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ φύσει του εἶναι δογματικὸς. Ὁ KANT δὲν διάκειται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν μεταφυσικὴν, ἀλλὰ πρὸς τὴν προτέραν δογματικὴν μεταφυσικὴν. Μεταφυσικὴ εἶναι διὰ τὸν KANT ἡ ἐπιστήμη τῶν ὀρίων τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ δὲν λαμβάνουν ἀξίαν ἀπὸ τὰς μεταφυσικὰς ἀληθείας, ἀλλ' αὐταὶ αἱ ἀλήθειαι ἀκριβῶς προϋποθέτουν τὸν ἠθικὸν νόμον, ἥτοι εἶναι αἰτήματα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ὄχι ὄροι αὐτοῦ. Μόνον ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας εἶναι ὄρος τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ γνωσιολογία του, ὡς εἶδομεν, εἶναι κριτικὴ. Συναιρεῖ τοὺς DESCARTES καὶ LEIBNIZ μὲ τοὺς LOCKE καὶ HUME. Ὑπάρχουν A PRIORI ὑποκειμενικαὶ προϋποθέσεις τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου διὰ τὴν ἐμπειρικὴν ἐποπτεῖαν. Ὁ χῶρος εἶναι ἐξωτερικὴ, ἐνῶ ὁ χρόνος ἐσωτερικὴ ἐποπτεῖα. Τὴν ἐνότητα τῶν φαινομένων ὑπαγορεύουν αἱ κατηγορίαι τῆς διανοίας. Ἐλευθερία δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ φαινόμενα. "Ὑλὴ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐνοποιούσα δραστηριότης τοῦ πνεύματος ἀφ' ἑτέρου". Ὑπάρχει ἐδῶ μία A PRIORI ἐνέργεια τοῦ νοῦ. Συνθετικὴ κρίσις εἶναι ἡ κρίσις, εἰς τὴν ὁποῖαν τὸ κατηγόρημα προσθέτει κάτι, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ ὑποκείμενον. Εἰς τὰς ἀναλυτικὰς καὶ συνθετικὰς κρίσεις ὁ KANT θέτει καὶ τὴν συνθετικὴν κρίσιν A PRIORI. Τὸ A PRIORI εἶναι πάντοτε συνδεδεμένον μὲ μίαν συγκεκριμένην πραγματικότητα. Ἡ τάξις τῶν πραγμάτων εἶναι τάξις τῆς διανοίας μας περὶ τῶν πραγμάτων. Ἡ γνῶσις εἶναι σύνθεσις τῶν A PRIORI ἀρχῶν τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος. Ἡ ἐπιστήμη ἀποτελεῖται ἐκ συνθετικῶν A PRIORI κρίσεων. Μεταξὺ τῶν συνθετικῶν τούτων κρίσεων A PRIORI ὁ KANT κατατάσσει καὶ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος.

Μὲ τὸ λογικὸν κῦρος τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητος δυνάμεθα νὰ στηρίξωμεν τὸ ἀναγκαῖον καὶ καθολικὸν κῦρος τῶν ἐπιστη-

---

6. Ἴδε πλείοτερα Nicolai Hartmann, Einführung in die Philosophie, Göttingen 1949, σ.σ. 40—67 (Συστηματικὴ παράστασις μετὰ σχημάτων).

μονικῶν νόμων. Ἡ ἐμπειρία θεβαίως μᾶς δεικνύει τὴν κανονικὴν διαδοχὴν τῶν ἐναλλασσομένων καταστάσεων ὅμως δὲν δυνάμεθα ἐκ ταύτης νὰ συναγάγωμεν καὶ τὴν αὐστηρὰν ἀναγκαιότητα καὶ καθολικότητα τῆς αἰτιότητος. Ἡ ἀναγκαιότης καὶ ἡ καθολικότης αὕτη εὐρίσκεται εἰς τὰς A PRIORI ἀρχὰς τῆς νοήσεως. Ὁ HUME πράγματι δὲν εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ λόγου ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν ἢ μᾶλλον τὴν προβολὴν τοῦ λόγου καὶ τὴν κατηγορικὴν δομὴν τῆς ἐμπειρίας. Ἡ διάκρισις ἐμπειρικοῦ φαινομένου καὶ ὑπερβατικοῦ νοουμένου ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸν KANT εἰς τὸν ἄνθρωπον. Κατὰ τὸν ἐμπειρικὸν χαρακτήρα αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσεται εἰς τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φυσικῆς αἰτιότητος ὡς νοητὸς ὅμως χαρακτήρ ὁ ἄνθρωπος εἶναι αὐτόνομος καὶ ἀπόλυτος ἀρχὴ τῶν πράξεών του. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἄρνησις τῶν νοητικῶν προϋποθέσεων τῆς ἐμπειρικῆς γνώσεως τῶν φαινομένων. Ἐὰν τὴν ἐλευθερίαν προσπαθῆσωμεν νὰ συλλάβωμεν διὰ τῶν A PRIORI κατηγορικῶν μορφῶν τῆς συνειδήσεως, τότε θὰ τὴν αἰτιολογήσωμεν κατ' ἀναγκαιότητα. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἀντίθετον μετὰ τὴν ἔννοιάν της. Τὸ πρᾶγμα ὅμως καθ' ἑαυτὸ κατὰ τὴν ἀπόλυτον ἀντικειμενικότητά του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ γνωρίσωμεν, ὅπως πραγματικῶς εἶναι.

Ἄλλο θέμα θεβαίως ἐὰν ὑφίσταται τοῦτο συμφώνως πρὸς τὴν καντιανὴν γνωσιολογίαν ἢ εἶναι μία αὐθαίρετος δογματικὴ θέσις, τὴν ὁποίαν ὀρθῶς ἐξήλειψαν αἱ σχολαὶ τῶν Νεοκαντιανῶν προσκλίνουσαι πρὸς τὸ ἀπόλυτον ἐγὼ τοῦ FICHTE. Διὰ τὸν KANT γνωστὸν εἶναι τὸ ἐμπειρικὸν ἀντικείμενον, ἤτοι τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον καθίσταται γνωστὸν διὰ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς A PRIORI γνώσεως.

Διατὶ ὅμως ἡ A PRIORI ἐνέργεια τῆς συνειδήσεως ἐπιθεβαίουται A POSTERIORI, ἤτοι ἡ αἰτιότης συμφωνεῖ μετὰ τὴν ἐμπειρίαν ; Ἐδῶ ἀκριβῶς εὐρίσκεται τὸ θεμελιῶδες ζήτημα. Οἱ ἐμπειρισταί, ὡς εἶδομεν, πιστεύουν ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος διαμορφοῦται ἐπαγωγικῶς θάσει τῶν συγκεκριμένων πειραμάτων καὶ ἐμπειρικῶν δεδομένων. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀρκεῖ, διότι ἐδῶ ἀγνοεῖται ἡ πρωταρχικὴ δρᾶσις τῆς σκέψεως. Βεβαίως ἡ γνώσις ἀρχίζει διὰ τῆς πείρας, τοῦτο τὸ παραδέχεται καὶ ὁ KANT, ὅμως ἡ σκέψις ὅτι μίαν ὠρισμένην αἰτίαν πρέπει νὰ ἀκολουθῆ ὠρισμένον ἀποτέλεσμα, εἶναι λόγος A PRIORI, εἶναι ἔν λογικὸν προϋποτιθέμενον. Ὑπαισέρχεται θεβαίως καὶ ἡ πείρα, ὅμως ἡ ἀναπότρεπτος ἀνάγκη νὰ θεμελιώσωμεν τὴν γνώσιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου μετὰ λογικὰς ἐνεργείας, εἶναι κατ' ἐξοχὴν γνώρισμα τοῦ συ-

νειδέναι καὶ ὄχι τοῦ εἶναι. Ἡ ὑποταγὴ τῶν φαινομένων εἰς νόμους εἶναι λογικὴ ἀνάγκη. Ἡ λογικὴ αὐτὴ ἀνάγκη νὰ ἐνώσωμεν αἰτιωδῶς, ὅσα προσπίπτουν εἰς τὰς αἰσθήσεις μας μὲ ἀπώτερον σκοπὸν νὰ τὰ γνωρίσωμεν καὶ νὰ τὰ ὑποτάξωμεν λογικῶς, ὡδήγησεν εἰς μέγα πλάτος καὶ βάθος τὴν ἔννοιαν τοῦ εἶναι καὶ μετέβαλε τοῦτο ἀπὸ φαινόμενον εἰς νόημα.

Βεβαίως θὰ ἐρώτησουν μερικοὶ : Ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ εἶναι, ὅπως τὴν ἔχει σχηματίσει σήμερον ἡ διάνοιά μας, δὲν ὑπῆρχεν ἢ δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικῶς ἔξω τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ; Ἡ ἐρώτησις αὕτη δὲν ἔχει οὐδεμίαν θάσιν, διότι γίνεται ἔπειτα ἀπὸ τὴν γνώσιν τῆς νοήσεως καὶ τὴν ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων. Ἄν τὴν θεώσωμεν πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν λογικῶν συμπερασμάτων, θὰ ἔχωμεν ὡς ἀπάντησιν ἐν ἄγνωστον Χ, ἀκριβῶς διότι δὲν ὑφίσταται ἐδῶ τὸ ὑποκείμενον. Τί νόημα ἔχει νὰ φαντασθῶμεν μίαν ἔννοιαν τοῦ εἶναι ἔξω τῆς νοήσεως ; Ἐχομεν ὑποπέσει εἰς αὐθαιρεσίαν καὶ μεταφυσικὸν δογματισμόν. Ἄπαξ ὅμως καὶ τεθῆ ἡ ἔννοια αὕτη διὰ τῶν λογικῶν ἐπιστημονικῶν σχέσεων, εἶναι πλέον δημιουργημὰ τοῦ ὑποκειμένου.

Ὅταν ὑποτάσσωμεν μὲ τὴν ἐπιστήμην τὰ φαινόμενα καὶ τὰ γεγονότα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου εἰς λογικὰς σχέσεις, τότε ἀκριβῶς θέτομεν καὶ τὴν ἀξιολογικὴν ὄντολογίαν. Αὕτη ἀκριβῶς ἡ πραγματικότης ἢ τιθεμένη ὑπὸ τῆς νοήσεως εἶναι τὸ εἶναι, διότι αἱ ἔννοιαι ἔχουν νόημα καὶ σταθερότητα, ἰσχύουν λογικῶς, ἐνῶ ἡ αἰσθητὴ πραγματικότης διαρκῶς μεταβάλλεται, εἶναι τὸ μὴ ὄν, τὸ ἀπολύτως ἕτερον τῆς ιδέας. Ἡ κλασσικὴ ἑλληνικὴ διάκρισις αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ ἰσχύει εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἰδιαιτέρως. Τὰ λογικὰ ὅμως στοιχεῖα τῆς γνώσεως εἶναι ἀρχαὶ τοῦ νοῦ, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὰ ἐμπειρικὰ καὶ δευτερεύοντα στοιχεῖα τῆς γνώσεως. Ἐπομένως ἡ συνήθεια καὶ ἡ κανονικότης τῶν φαινομένων δὲν εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος, ἀλλ' εἶναι ἡ πείρα τῶν ἀντικειμένων, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὁ ἀνθρώπινος νοῦς θέτει τὴν ἀρχήν, ἡ ὁποία τὸν διέπει κατ' ἀναγκαιότητα καὶ καθολικότητα. Τὴν ἀρχὴν αὐτὴν θέτει, διὰ νὰ γνωρίσῃ τὸν κόσμον. Αἱ ἀρχαὶ τῆς νοήσεως εἶναι ἀδιαίρετοι λογικαὶ ἐνότητες πέρα τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς μεταβλητότητος τῶν αἰσθητῶν. Τί θὰ ἦτο τὸ εἶναι τῶν ὄντων καὶ ὁ κόσμος ἄνευ τῶν λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως, τί θὰ ἦτο τὸ ἀντικείμενον ἄνευ τοῦ ὑποκειμένου, ἄνευ τῆς δημιουργικῆς ἐργασίας ; Βεβαίως ἡ ἐπιστήμη εἰς τὴν ἔρευνάν της προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος, ἤτοι ἐν ὄν, τὸ ὁποῖον ἔρχεται νὰ συλλάβῃ. Τοῦτο πρέπει νὰ τὸ παραδεχθῆ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμός,

διότι ὁ κόσμος δύναται νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ λειτουργῇ καὶ τὰ γεγονότα νὰ διαδέχωνται ἀλληλα ἀνεξαρτήτως τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως.

Ὁ ἀντικειμενικὸς ὅμως αὐτὸς κόσμος δὲν εἶναι τὸ εἶναι, διότι δὲν εἶναι ἡ κατηγοριακὴ δομὴ τῆς πραγματικότητος. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης ὑφίσταται καὶ πρὸς αὐτὴν πρέπει νὰ στραφῶμεν, λέγει ὁ HUSSERL, ὅμως ἡ οὐσία αὐτῆς εἶναι διαφορετικὴ. Ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία τὸ ἔχουν ἤδη ἐννοήσει καὶ ἔχουν ἀπορρίψει τὰς ἀπλοϊκὰς ρεαλιστικὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰς μεταφυσικὰς ὑλιστικὰς θέσεις. Τὸ ὑλικὸν σύμπαν, γράφει ὁ J. JEANS, πέρα τῆς σχηματικῆς ἀντιθέσεως ρεαλισμοῦ — ἰδεαλισμοῦ παραμένει τόσο οὐσιαστικόν, ὅσον ἦτο πάντοτε καὶ νομίζω ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ παραμένῃ διὰ μέσου ὄλων τῶν μεταβολῶν τῆς ἐπιστημονικῆς ἢ φιλοσοφικῆς σκέψεως⁷. Τὸ θέμα εἶναι ἔαν καὶ κατὰ πόσον ἡ ὑφὴ κάθε πράγματος εἶναι πνεῦμα ἢ ὄχι.

Πάντως ἡ παραδοχὴ τῆς ὑπάρξεως πραγματικοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἔνθα ὑφίστανται νόμοι, τοὺς ὁποίους ἔρχεται νὰ ἀνακαλύψῃ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, εἶναι μία μεταφυσικὴ προϋπόθεσις. Ἡ πραγματικότης τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον σπουδάζομεν διὰ τῆς ἐμπειρίας, εἶναι ἀναμφισβήτητον γεγονός, ἡ δὲ πίστις εἰς τὴν πραγματικότητα ταύτην καὶ τὴν ἀρμονίαν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν κόσμον, ὑπῆρξεν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ EINSTEIN, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὠδήγησεν καὶ ὡδηγεῖ τοὺς ἐρευνητὰς εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν μυστικῶν, τὰ ὁποῖα τόσο ζηλοτύπως κρύπτει ἡ φύσις⁸. Ἡ ἀποκάλυψις ὅμως αὕτη τῶν μυστικῶν γίνεται κυρίως εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἔγκειται κυρίως ἡ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ. Οἱ ἐπιστήμονες χωρίζουν αὐστηρῶς τὸν ἐρευνώμενον ἀντικειμενικὸν κόσμον ἀπὸ τὴν νόησιν τοῦ ἀνθρώπου, διότι ἔχουν ὡς ἔργον τὴν ἀντικειμενικὴν γνῶσιν τῶν πραγμάτων. Ὡς ἐκ τούτου καταλήγουν εἰς τὸν λογικοφανῆ δογματικὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι δὲν ἀρχίζουν νὰ ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν στιγμήν τῆς ἀνακαλύψεώς των, ἀλλ' εἶναι ἀνεξάρτητοι τοῦ ἀνθρώπου.

Πάντως ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος εἶναι κάτι ἰδιαιτέρον, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τοὺς νόμους καὶ τὰ πράγματα. Μόνον τὸ χάος

7. J. Jeans, *The Mysterions Universe*, London 1937, ἑλλ. μετάφρ. ὑπὸ Λ. Λιώκη, σ. 173—174.

8. Πρβλ. Δ. Κωτσάκη, *Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος*, Ἀθῆναι 1957, σ. 37.

καὶ ἡ ἀταξία θὰ ἦσαν μὴ αἰτιώδη φαινόμενα ἐξαρτώμενα ἐκ τῆς τύχης. Ἡ τάξις εἶναι γνῶσις, ἡ γνῶσις εἶναι αἰτιότης καὶ ἐνότης. Ἡ λογικὴ ἐνότης, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπακούει ὁ κόσμος, εἶναι ἐνότης τοῦ νοῦ μας. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος εἶναι νόμος λειτουργίας τοῦ νοῦ. Τὸ συνειδέναί δημιουργεῖ τὴν λογικὴν αἰτιοκρατίαν, ἡ ὁποία γνωρίζει τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον⁹.

Ὁ EINSTEIN ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος εἶναι μία μορφή τοῦ θεωρητικοῦ συστήματος, ἐφ' ὅσον ἀπώλεσε πλέον τὴν ἀξίαν της ὡς ἐμπειρικὴ πρότασις¹⁰. Αἱ ἀρχαὶ καὶ οἱ νόμοι, οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, ὑπάρχουν πρωτίστως εἰς τὴν συνείδησίν μας. Ἡ ἐμπειρία νοεῖται μόνον διὰ τῶν κατηγοριῶν τῆς νοήσεως. Μία τοιαύτη κατηγορία καὶ δὴ ἡ σπουδαιότερα εἶναι ἡ αἰτιότης. Ἡ ἐννοια τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν οὔτε συνάγεται μετὰ τὴν βοήθειαν τῆς ἐμπειρίας, ὅπως διδάσκει ὁ HUME, ἀλλ' ὑφίσταται A PRIORI ὡς νόμος τοῦ πνεύματος. Οὔτε εἶναι κανὲν ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλεται ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάγκης¹¹. Ἐφ' ὅσον ὁμως ἰσχύει A PRIORI, δὲν μᾶς λέγει τίποτε περὶ τῆς πραγματικῆς οὐσίας τῶν ἀντικειμένων, τὴν ὁποίαν προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ ἡ ἐπιστήμη.

Ἐὰν ἡ πραγματικὴ οὐσία κρύπτεται εἰς τὸν μικρόκοσμον τοῦ ἀτόμου, τότε ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος δὲν δύναται νὰ εἰσδύσῃ ἐκεῖ, διότι ἡ ἰσχύς του παύει εἰς τὰ ὄρια μακροκόσμου καὶ μικροκόσμου. Ἡ ἰσχύς του ὁμως εἰς τὸν μακρόκοσμον τῆς φύσεως ἀποκτᾷ οὕτω φαινομενικὴν σημασίαν. Εἰς τὴν μικροφυσικὴν ἡ μέθοδος τοῦ νόμου αὐτοῦ εἶναι ἀτελής, διὰ νὰ εὔρῃ τὴν ἐκεῖ ὑπάρχουσαν νομοτέλειαν. Τί σημαίνει τοῦτο ; Ὑπάρχει νομοτέλεια ἔξω τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως ; Ἡ ἐπιστήμη σήμερον τὴν παραδέχεται, μόνον πού ἡ ἀτέλεια τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ δὲν δύναται νὰ τὴν προσδιορίσῃ καὶ διὰ τοῦτο ὑφίσταται ἐκεῖ ἡ σχετικότης καὶ ἡ ἐλευθερία. Τοῦτο πάλιν τί σημαίνει ; Ὑπάρχει ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον δὲν διακαθορίζεται καὶ δὲν κατηγορεῖται ἀπὸ τὰς A PRIORI ἀρχὰς τοῦ ὑποκειμένου ; Εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίπτωσιν εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει φθάσει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ὁ φιλόσοφος ἀναγνωρίζει — τοῦτο ἄλλως τε φιλοδοξοῦμεν νὰ ἀποδείξωμεν διε-

9. Πρβλ. καὶ Ἰω. Θεοδωρακοπούλου, Μαθήματα εἰσαγωγῆς εἰς τὴν φιλοσοφίαν, Ἀθῆναι 1962, τόμ. Β, σ. 17.

10. Πρβλ. Δ. Κωτσάκη, ἐνθ' ἀν. σ. 41.

11. Ἴδε Δ. Κωτσάκη, ἐνθ' ἀν. σ. 45.

ξοδικῶς εἰς τὴν μελέτην μας — τὸ DING AN SICH τοῦ KANT. Πράγματι ἡ ἀπροσδιοριστία τοῦ HEISENBERG εἶναι τὸ καντιανὸν «νοούμενον», τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καθ' ἑαυτό. Ἀπλῶς καὶ μόνον ὑπάρχει, χωρὶς νὰ γνωρίζωμεν τὴν ἐσωτέραν του ὑφὴν, τὴν πέρα τοῦ ὑποκειμένου ὑπερβατικὴν του διάστασιν.

Ἡ τάσις τοῦ λόγου νὰ ὑπερβῇ τὰ ὄριά του καὶ νὰ συλλάβῃ τὸ νοούμενον, εἶναι αὐθαιρεσία καὶ ματαιοπονία εἰς οὐδὲν ἀποτέλεσμα καταλήγουσα. Εἶναι ἡ ἴδια τάσις τῆς ἀνθρωπίνης λογικῆς μὲ τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα διαθέτει, καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος νὰ συλλάβῃ τὸν μικρόκοσμον τοῦ ἀτόμου. Τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἀναπτύξωμεν περαιτέρω ἀρκετὰ καὶ θὰ ἐπιμείνωμεν εἰς τὸν ἀνωτέρω συσχετισμὸν, διὰ νὰ θεμελιώσωμεν οὕτω τὴν κριτικὴν ὀρθολογιστικὴν μας τοποθέτησιν εἰς τὸ ὄντολογικὸν πρόβλημα θάσει τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν θεωριῶν ἀφ' ἑνός, νὰ προχωρήσωμεν ὅμως ἀφ' ἑτέρου πέρα ταύτης εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄν, εἰς αὐτὰ τὰ πράγματα, ὅπως διδάσκει ἡ φαινομενολογικὴ φιλοσοφία τοῦ HUSSERL.